

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Przemysław Pazik

<https://orcid.org/0000-0002-9560-7547>

Akademia Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie

Spotkania Kościoła z nowoczesnością – nowe amerykańskie badania nad katolicyzmem w XX w.

Gerd-Rainer Horn, *Western European Liberation Theology 1924–1959. The First Wave*, New York 2008, Oxford University Press, ss. 314; Piotr H. Kosicki, *Catholics on the Barricades. Poland, France and „Revolution” 1891–1956*, New Haven–London 2018, Yale University Press, ss. 391; James Chappel, *Catholic Modern. The Challenge of Totalitarianism and the Remaking of the Church*, Cambridge (MA) 2018, Harvard University Press, ss. 342; Giuliana Chamedes, *A Twentieth-Century Crusade. The Vatican’s Battle to Remake Christian Europe*, Cambridge (MA) 2019, Harvard University Press, ss. 432

Abstrakt: W artykule dokonano przeglądu najnowszych publikacji amerykańskich dotyczących historii Kościoła katolickiego w XX w. Omówione prace wpisują się w nurt *intellectual history*, stanowiąc próbę prześledzenia różnych nurtów myśli katolickiej, które kulminację osiągnęły w czasie Soboru Watykańskiego II. Analiza amerykańskich opracowań pozwala wskazać następujące cechy opisywanego podejścia do historii Kościoła: koncentracja na aktorach świeckich, docenienie nurtów kontestujących ortodoksję i konserwatywne nurty w Kościele oraz omówienie doświadczenia krajów, w których katolicyzm funkcjonował w sporze z innymi nurtami myśli (Francja, Niemcy).

Słowa kluczowe: modernizm katolicki, *intellectual history*, religia i polityka, Sobór Watykański II.

Abstract: The article is a survey of the most recent American publications on the history of the Catholic Church in the twentieth century. The analysed works are part of the intellectual history, and seek to trace various trends of Catholic thought that culminated during

the Second Vatican Council. The analysis of American studies makes it possible for us to indicate the following features of the described approach to the history of the Church: the focus on secular actors, appreciation of trends contesting the orthodoxy and conservative tendencies in the Church as well as the presentation of the experiences of countries in which Catholicism functioned in a dispute with other currents of thought (France, Germany).

Keywords: Catholic modernism, intellectual history, religion and politics, Second Vatican Council.

Na przestrzeni dwóch ostatnich lat w anglojęzycznym obiegu naukowym pojawiły się trzy prace historyków, poświęcone związkom katolicyzmu i polityki w XX w., ideom i dyskusjom wewnątrz katolickiego świata intelektualnego, których kulminacją były obrady Soboru Watykańskiego II. Opierając się na różnym materiale źródłowym, autorzy prac przedstawionych w poniższym szkicu centralnym tematem badań uczynili spór o to, jak Kościół powinien stawić czoło nowoczesności. We wszystkich recenzowanych opracowaniach pojawiają się dwa typy aktorów: modernizatorzy, którzy ścierali się z konserwatystami. Każda z tych grup wytworzyła oryginalny zespół przekonań i idei, które miały pozwolić działać Kościołowi i katolikom w nowoczesnym świecie. Stawką tego sporu była autonomia działania świeckich w sferze społecznej i politycznej, ale w ostateczności dotyczył on też bardziej fundamentalnych kwestii filozoficznych i teologicznych.

Podobieństwo tematu widać w początkowych częściach recenzowanych pozycji: Giuliana Chamedes opisując zabiegi publicznej i konkordatowej dyplomacji Watykanu, przekonywała, że „Międzynarodówka Katolicka nie przegrała walki z nowoczesnością”, i wskazywała na zabiegi publicznej i tradycyjnej dyplomacji watykańskiej po to, aby „z sukcesem deprywatyzować religię”¹. Z kolei James Chappel w rozprawie poświęconej totalitarnym i demokratycznym tendencjom w myśli katolickiej zauważył, że „Gdzieś pomiędzy rokiem 1900 a naszymi czasami Kościół stał się nowoczesny [...] Katolicka transformacja do nowoczesności nie była powolnym marszem, a raczej chaotyczną szamotaniną, desperacką walką o to by liczyć się w rozpadającej się Europie”². Wreszcie Piotr Kosicki, najlepiej znany polskiemu czytelnikowi³, tak opisał bohaterów swej pracy: „kilka pokoleń katolików z Francji i Polski, którzy wierzyli, że znaleźli klucz do budowy sprawiedliwego społeczeństwa.

¹ G. Chamedes, *A Twentieth-Century Crusade. The Vatican's Battle to Remake Christian Europe*, Cambridge (MA) 2019, s. 7.

² J. Chappel, *Catholic Modern. The Challenge of Totalitarianism and the Remaking of the Church*, Cambridge (MA) 2018, s. 2.

³ P.H. Kosicki, *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016.

Byli pionierami nowego rodzaju katolicyzmu, który brał marksizm na poważnie [...] Postrzegali się oni jako głosiciele «totalnej» rewolucji”⁴.

W tytułach recenzowanych prac można dostrzec element recepcji w historiografii „zwrotu ku religii” w naukach społecznych⁵. Co prawda nauki historyczne nie negowały znaczenia przekonań religijnych w wyjaśnianiu zdarzeń historycznych, to jednak studia nad katolicyzmem przybierały często formę historii Kościoła i organizacji religijnych lub też poszczególnych ruchów społecznych i politycznych. Perspektywa ukazywana w recenzowanych pracach jest zasadniczo odmienna i wychodzi od problematyki historii idei, poszukując ich twórców tak między świeckimi, jak i duchownymi, odnosząc się zarówno do Kościoła, jak i instytucji świeckich.

Istotną rolę w nowym postawieniu sprawy miała opublikowana dekadę wcześniej książka Gerda-Rainera Horna, *Western European Liberation Theology 1924–1959. The First Wave*⁶, który zasygnalizował wiele kwestii podjętych szczegółowo przez Autorów recenzowanych prac. Wszyscy zresztą czerpią z metody zaproponowanej przez tego badacza. Tę książkę można potraktować jako mapę wątków rozwiniętych przez autorów recenzowanych pozycji. Opisano w niej szereg intelektualnych, społecznych i politycznych inicjatyw katolików, które miały miejsce po potępieniu herezji modernizmu przez Piusa X na początku XX w. I wojna światowa i następujące po niej przemiany polityczne i społeczne sprawiły, że w obrębie istniejących już przed wojną struktur, np. Akcji Katolickiej, pojawiły się ruchy nastawione na społeczną i intelektualną modernizację Kościoła. Właśnie modernizacją wewnątrz Kościoła Horn wyjaśnia pojawienie się wyspecjalizowanych gałęzi Akcji Katolickiej, nastawionych na ewangelizację robotników, a w szczególności młodzieży robotniczej. Doświadczenie działalności pozbawionej kontroli hierarchii pozwoliło świeckim i współpracującym z nimi duchownym formułować własne wizje i postulaty. Równolegle Horn opisał przemiany katolickiej filozofii społecznej i narodziny teologii pracy, wskazując na dwa istotne nazwiska: Jacques Maritain oraz o. Marie-Dominique Chenu.

Istotą narracji amerykańskiego badacza jest przedstawienie różnych przejawów społecznej i politycznej aktywności katolików zaraz po zakończeniu II wojny światowej, jako elementów szerokiego ruchu modernizacyjnego. W pracy Horna łączą się takie zjawiska, jak narodziny ruchu katolików-komunistów we Włoszech, ruch księży robotników we Francji czy belgijsko-francuski „Ludowy ruch rodzin”, który w czasie wojny koncentrował się na działalności

⁴ P.H. Kosicki, *Catholics on the Barricades. Poland, France and „Revolution” 1891–1956*, New Haven–London 2018, s. 2.

⁵ E. Bellin, *Faith in politics. New trends in the study of religion and politics*, „World Politics” 2007, t. LX, s. 315–347. Zob. *Religia i polityka. Zarys problematyki*, red. P. Burgoński, M. Gierycz, Warszawa 2014.

⁶ G.R. Horn, *Western European Liberation Theology 1924–1959. The First Wave*, New York 2008.

charytatywnej, ale po 1945 r. zaczął ciężać ku komunizmowi i otwartemu popieraniu Francuskiej Partii Komunistycznej. Obraz ten jest domknięty przedstawieniem Kościoła pod koniec pontyfikatu Piusa XII i zwołaniem przez jego następcę Soboru Watykańskiego II. Podczas gdy Pius XII miał stłumić pierwszą falę „europejskiej teologii wyzwolenia”, Jan XXIII szeroko otworzył dla niej drzwi i uczynił ją wehikułem „zmiany paradygmatu”, która miała nastąpić na Soborze⁷.

Z punktu widzenia recenzowanych prac tezy Horna są szczególnie istotne ze względu na dwa aspekty: po pierwsze, amerykański badacz przedstawia historię Kościoła jako starcie dwóch tendencji: „progresywnej” i „konserwatywnej”, gdzie ta pierwsza dąży do upodmiotowienia i politycznego oraz ekonomicznego wyzwolenia wiernych, a ta druga tłumy te zrywy, podtrzymując konserwatywną wizję społeczeństwa. Po drugie, istotne jest to, na jakie okresy Horn dzieli ideową historię Kościoła w XX w. Perodyzacja ta obejmuje dwie epoki: okres między 1918 a 1961 r., gdzie tendencje progresywne narastają, ale są skutecznie zwalczane, oraz czas posoborowy, gdzie tendencje te mogą się w pełni rozwijać, choć są czasem hamowane przez hierarchię.

Te dwa wnioski łączą dekadę wcześniejszą rozprawę Horna z najnowszymi publikacjami amerykańskich historyków. O postawieniu w centrum zainteresowania kwestii modernizacji w Kościele już wspomniano, odnośnie do perodyzacji zaś wszystkie wskazane prace kończą swoją narrację w przededniu Soboru Watykańskiego II, akceptując podział zaproponowany przez Horna.

Przechodząc do omówienia książki Piotra H. Kosickiego, pt. *Catholics on the Barricades*, w pierw należy wyjaśnić jej relację z pracą poświęconą temu samemu zagadnieniu, opublikowaną po polsku w 2016 r. Mimo że polska wersja została przetłumaczona z języka angielskiego, *Catholics on the Barricades* nie jest podstawą dostępnego po polsku tekstu. Rozdziały poświęcone szczegółowym kwestiom relacji między środowiskami katolickimi w Polsce skrócono, rozbudowano za to wątki dotyczące powojennego katolicyzmu we Francji. Ponieważ praca Kosickiego została w Polsce odnotowana⁸, w poniższym szkicu ograniczę się do omówienia jedynie wybranych zagadnień dotyczących anglojęzycznej pracy polsko-amerykańskiego badacza.

Książkę poświęcono ideowym związkom katolików w Polsce i we Francji, które pojawiły się w następstwie recepcji nad Wisłą prądów zapoczątkowanej we Francji odnowy religijnej. W pierwszych rozdziałach pracy Autor kreśli

⁷ Ocena przebiegu i owoców Soboru jest jednym z najważniejszych tematów historiografii dotyczącej dziejów Kościoła katolickiego w XX w. Zob. J. O'Malley, *Co zdarzyło się podczas Soboru Watykańskiego Drugiego*, tłum. A. Wojtasik, Kraków 2011; R. de Mattei, *Sobór Watykański II. Historia dotąd nieopowiedziana*, tłum. S. Orzeszko, Zabki 2012; M. Białkowski, *Wokół Soboru Watykańskiego II. Studia i szkice*, Toruń 2016.

⁸ M. Przeperski (rec.), P.H. Kosicki, *Personalizm po polsku...*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 30, s. 505–510; K. Kosiński, *Próba synkretyzmu katolicko-socjalistycznego*, „Polska 1945/45–1989. Studia i Materiały” 2017, nr 15, s. 375–390.

paralele między doświadczeniem Polski i Francji, ukazując podobieństwa nacjonalizmu Charles'a Maurrasa oraz Romana Dmowskiego, ale też sympatyków integralnego humanizmu. Następnie pokazuje, jak idee personalizmu zdobywały w Polsce kolejne przyczółki: środowisko „kółka” ks. Władysława Kornilowicza w Laskach czy środowiska studenckie w Krakowie i Wilnie. Interesującym wątkiem jest rosnąca popularność filozofii personalistycznej w środowiskach młodzieżowych konspiracji wojennej. Autor – chyba trochę na wyrost – wskazuje Władysława Bartoszewskiego jako przykład osoby zaangażowanej w konspiracyjną pomoc Żydom, której aktywność miała być inspirowana lekturą przedwojennych pism Emmanuela Mouniera i Jacques'a Maritaina. Ośrodkami recepcji myśli francuskiej miały być w interpretacji Kosickiego grupy młodzieżowe: czy to Szare Szeregi, czy Konfederacja Narodu⁹.

Największy ciężar analityczny pracy ma analiza więzi łączących środowisko katolików otwartych z „Tygodnika Powszechnego” i „Znaku” oraz, jak przekonuje autor, młodych aktywistów katolickich związanych ze Stowarzyszeniem „PAX” Bolesława Piaseckiego, z kręgiem francuskiego miesięcznika „Esprit”. Autor poświęca tej kwestii aż cztery rozdziały, szczegółowo opisując osobiste kontakty między Polakami i Francuzami oraz rekonstruuje prasowe debaty toczone w Polsce między 1945 a 1955 r. Recepcja myśli Mouniera stanowi według polsko-amerykańskiego badacza klucz do zrozumienia politycznego i intelektualnego zaangażowania części inteligencji katolickiej w dialog i współpracę z komunizmem. O ile grupa skupiona wokół Jerzego Turowicza już w czasach przedwojennych była miejscem silnej recepcji Mouniera, to – jak ustalił Kosicki – uwiarygodnienie i namaszczenie środowiska Piaseckiego na polskiego współpracownika „Esprit” miało miejsce już po wojnie, w czasie podróży francuskiego filozofa do Polski w 1947 r.

Francuscy, jak i polscy intelektualiści katolicy mieli brać w XX w. udział w „personalistycznej rewolucji”, która zrealizowała się podczas Soboru Watykańskiego II i umożliwiła podjęcie przez Kościół katolicki dialogu ze światem współczesnym. Stąd kluczowymi postaciami dla Kosickiego są Tadeusz Mazowiecki i Janusz Zabłocki, którzy przeszli przez PAX po to, by w przełomowym momencie zerwać z Piaseckim i zaproponować odmienną wizję funkcjonowania katolików w ustroju socjalistycznym, bliższą myśli Mouniera i – jak się okazało w późniejszym okresie – pozwalającą podjąć dialog z rewizjonistami stopniowo usuwanymi z PZPR. W tym sensie moment mounierowski polskiego katolicyzmu stworzył podwaliny pod narodziny demokratycznej opozycji w latach siedemdziesiątych XX w.¹⁰

Szczególnie nowatorski charakter ma opis działalności środowiska PAX w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych XX w., które – jak przekonuje Autor – podjęło starania o stworzenie międzynarodówki katolicko-socjalistycznej,

⁹ P.H. Kosicki, *Catholics on the Barricades...*, s. 63, 75.

¹⁰ *Ibidem*, s. 305.

z wiodącą rolą grupy „Dziś i Jutro” oraz środowiska „Espirt”¹¹. Międzynarodówka była w pewnym wymiarze alternatywną dla rodzącej się od 1947 r. transnarodowej współpracy partii chrześcijańsko-demokratycznych, w którą włączali się emigranci z Europy Środkowo-Wschodniej¹². Polityczny wymiar międzynarodowej działalności PAX jest jednak dla Kosickiego drugorzędny wobec interesującej go kwestii recepcji przez niektórych członków środowiska Piaseckiego personalizmu Mouniera.

Paralele między Polską a Francją Kosicki rozwija też, przedstawiając panoramę intelektualną francuskiego katolicyzmu początku lat pięćdziesiątych XX w., a szczególnie dążenia teologów i duszpasterzy do rechrystianizacji kraju nad Loarą. Opisując ewangelizacyjne wysiłki kard. Emmanuela Suharda i koncepcje teologiczne ojców Chenu i Yves’a Congara, Kosicki sugeruje, że ich polskim dziedzicem i interpretatorem był Karol Wojtyła. Stąd też podkreślanie przez badacza różnic dzielących przyszłego papieża i jego promotora z okresu studiów w Angelicum, o. Réginalda Garrigou-Lagrange’a. Doświadczenie wojenne, w tym praca fizyczna miały ukształtować Wojtyłę w o wiele większym stopniu niż studia tomistyczne: „Na swój sposób to krakowski krawiec [Jan Tyranowski], który zmarł na zapalenie płuc w [sic!] 1946 r., a nie promotor doktoratu Wojtyły zdefiniował ramy rozwoju intelektualnego i duszpasterskiego przyszłego papieża”¹³. Ważne jest podkreślenie roli podróży, którą przyszły biskup Rzymu odbył w 1947 r. do Belgii i Francji, gdzie mógł na własne oczy zapoznać się z działalnością *Mission Française*, a w szczególności z działalnością księży robotników¹⁴.

Wykazanie wpływu myśli francuskiej, czy jeżeli chodzi o mounierowskie inspiracje Turowicza, czy Wojciecha Kętrzyńskiego, czy duszpasterskie inspiracje Wojtyły, jest ważnym osiągnięciem recenzowanej pracy. Miejscami można jednak odnieść wrażenie, że Polacy byli tylko naśladowcami rozwiązań francuskich, a nie samodzielnymi aktorami czerpiącymi inspiracje z różnych źródeł. Faktycznie niektórzy przedstawiciele inteligencji katolickiej w Polsce uznawali wyższość katolicyzmu francuskiego nad polskim¹⁵, jednak do jakiego stopnia można nazwać ks. Kornilowicza czy ks. Wojtyłę „uczniami Maritaina, Mouniera, czy Yvesa Congara”, bez wskazania na inne inspiracje ideowe?¹⁶

Wydaje się ponadto, że Autor poszukując francuskich źródeł nadwiślańskiego otwartego katolicyzmu, szukał też przedstawicieli, mówiąc językiem

¹¹ Ibidem, s. 228 i n.

¹² Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Janusza Zablockiego, 21, K. Sieniewicz, „Międzynarodowa działalność chrześcijańskich demokratów z Europy Środkowo-Wschodniej”, referat wygłoszony na Uniwersytecie Paris X Nanterre, 2–4 V 1984, mps.

¹³ P.H. Kosicki, *Catholics on the Barricades...*, s. 199 (w rzeczywistości Tyranowski zmarł 15 III 1947 r.).

¹⁴ Ibidem, s. 204–205.

¹⁵ J. Turowicz, *Sprawa kultury katolickiej w Polsce*, „Znak” 1947, nr 5, s. 500–519.

¹⁶ P.H. Kosicki, *Catholics on the Barricades...*, s. 308.

Horna, „pierwszej fali europejskiej teologii wyzwolenia”. Takie spojrzenie kazałoby jednak postrzegać polemistów polskich personalistów z pierwszych lat powojennych, m.in. Jerzego Brauna, Kazimierza Studentowicza, ks. Jana Piwowarczyka, a do pewnego stopnia i bp. Stefana Wyszyńskiego, jako przedstawicieli katolickiej „reakcji”, Autor bowiem przekonywał: „Paradoksalnie zwrot «Tygodnika Warszawskiego» w stronę laikatu [aluzja do przejścia działaczy Stronnictwa Pracy Karola Popiela do redakcji periodyku – P.P.] sprawił, że stał się on mniej personalistyczny. Byli politycy z SP, którzy przejęli tygodnik w mniejszym stopniu niż księża Kaczyński, Piwowarczyk czy Wyszyński, byli na bieżąco z transnarodowym życiem katolików”¹⁷. Przedstawienie istoty podziału wewnątrz polskiego świata katolickiego jako podziału między postępowcami a reakcjonistami czy frankofilami a środowiskami odrzucającymi myśl francuską nie jest chyba najbardziej adekwatnym ujęciem realnych sporów między katolickimi intelektualistami podczas budowy realnego socjalizmu nad Wisłą.

Kolejna recenzowana książka pozwala spojrzeć na dylematy nowoczesnego katolicyzmu w odmienny sposób. W ważnej ze względu na wprowadzoną typologię pracy Jamesa Chappela, pt. *Catholic Modern*, przedstawiono spór wewnątrz Kościoła (obecny moim zdaniem także w Polsce) między dwoma kształtami katolickiej nowoczesności: „demokratycznym i fraternalistycznym” katolicyzmem oraz jego „autorytarną i patriarchalną” odmianą¹⁸. Chappel oparł się w swoich badaniach na analizie francuskiego i niemieckiego katolicyzmu, mniej uwagi poświęcając Hiszpanii, Włochom. To praca o bardzo szczególnych krajach i kulturach, w których katolicyzm odegrał znaczącą rolę, ale jednocześnie był tradycją silnie kontestowaną.

Śledząc losy niemieckich i francuskich intelektualistów katolickich, Autor zidentyfikował dwa kierunki myśli katolickiej, które narodziły się w latach trzydziestych XX w. Pierwszy Chappel łączył z antyfasyzmem, drugi zaś z antykomunizmem, wskazując, że dwie, konkurujące ze sobą, wizje nowoczesności powstawały w opozycji do rodzących się totalitaryzmów. Katolicki paternalizm oparty był na nadaniu instytucjonalnego wymiaru ochronie, jaką państwo objąć miało rodziny, społeczności lokalne i przedsiębiorstwa, przybierając często formę korporacjonizmu. Katolicki fraternalizm akcentował potrzebę ochrony wolności i spontanicznej solidarności między osobami i szukał sposobu ograniczenia władzy poprzez propagowanie idei praw człowieka. Wyłonienie się tych tendencji wiązało się z przełomowym – zdaniem Autora – odrzuceniem dyskursu antymodernistycznego obecnego w myśli katolickiej jeszcze w latach dwudziestych XX w.

Za pomocą zaproponowanego podziału na dwa nurty katolickiej nowoczesności Chappel w przekonujący sposób naszkicował historię powojennego

¹⁷ Ibidem, s. 129.

¹⁸ J. Chappel, op. cit., rozdz. 2 i 3.

katolicyzmu politycznego między 1945 a 1960 r. W ciągu pierwszych lat powojennych miało dojść do konsolidacji grup reprezentujących oba nurty – katolickie środowiska antyfaszystowskie wносиły akceptację dla liberalnych wolności, akcentowanie potrzeby reform społecznych oraz legitymizację wynikającą z uczestnictwa w różnych formach ruchu oporu. Grupy paternalistyczne były gwarantem dla przeważającej większości społeczeństw powojennej Europy Zachodniej, że zmiany społeczne i polityczne nie wymkną się spod kontroli i nie wywołają rewolucji. Prowadzi to Chappela do ważkiego wniosku – mimo entuzjazmu i energii fraternalistów ostatecznie kontrolę w szerokich formacjach chadeckich uzyskali paternaliści i to oni, czyniąc pewne koncesje na rzecz fraternalistów, odpowiadali za kierunek polityczny Europy Zachodniej podczas powojennego boomu¹⁹.

Opisując kierunek katolickiej myśli społecznej i politycznej podczas lat pięćdziesiątych, Chappel zauważył narodziny katolickiego konsumpcjonizmu, gdzie podstawowym podmiotem i adresatem polityk społecznych była tradycyjnie rozumiana rodzina. Państwo nie dążyło do podporządkowania sobie rodziny, a jednocześnie troszczyło się o podnoszenie poziomu jej życia. Jak przekonywał: „[Chrześcijańscy demokraci] działali na rzecz przyjaznego rodzinie państwa dobrobytu, które byłoby nastawione na zwiększenie konsumpcji, dostępności mieszkań [...] byłoby też mniej karzące niż jego [autorytarny] poprzednik”²⁰. Nowej polityce społecznej odpowiadały też nowa polityka gospodarcza (społeczna gospodarka rynkowa) oraz polityka zagraniczna, która koncentrowała się wokół trzech zagadnień: integracja europejska, współpraca transatlantycka i prowadzenie polityki rozwojowej w państwach mniej rozwiniętych.

Równowaga, którą udawało się utrzymać między paternalistycznymi i fraternalistycznymi elementami w polityce chadeckiej w latach pięćdziesiątych, okazała się – zdaniem Autora – nie do utrzymania dekadę później. Z jednej strony partie chadeckie przyjmowały coraz bardziej konserwatywny, jak w przypadku Francji i Niemiec, czy klientelistyczny, jak w przypadku Włoch, charakter. Z drugiej strony na scenę wchodziło nowe pokolenie, głęboko rozczarowane stabilnością i marazmem poprzedniej dekady. Bunt społeczny przerodził się w bunt przeciwko autorytetowi Kościoła, którego kulminacją były protesty przeciw encyklice *Humanae vitae*²¹. Trafnie autor określił lata sześćdziesiąte XX w. jako czas „globalnej herezji”, sugerując, że wiele ruchów powstałych w wyniku rewolucji 1968 r. znajdowało się *de facto* poza ortodoksją katolicką.

Autor zakończył swoją rozprawę spostrzeżeniem zaskakującym dla czytelników nieznających historii Kościoła. Kościół katolicki to miejsce nie cichego posłuszeństwa, ale gorącego sporu. W ciągu XX w. kością niezgody między katolikami były zarówno odmienne przekonania polityczne czy poglądy na

¹⁹ Ibidem, s. 180.

²⁰ Ibidem, s. 186.

²¹ Ibidem, s. 232–233.

gospodarkę, jak i różne spojrzenia na naturę człowieka, rolę Kościoła w społeczeństwie czy podstawowe zasady wiary. Trzeba odnotować, że Autorowi *Catholic Modern*, który wyszedł od analizy dwóch krajów o skomplikowanej i niejednoznacznej relacji z katolicyzmem (Niemcy i Francja), udało się zaproponować narzędzie analityczne pozwalające spojrzeć na globalną historię katolicyzmu w nowy sposób.

Transnarodowe dyskusje i prądy myśli katolickiej nie mogłyby wpływać tak znacząco na działania podejmowane przez aktorów w poszczególnych państwach, gdyby nie narodziły się globalnej, katolickiej opinii publicznej. Zabiegom Stolicy Apostolskiej o kształtowanie opinii katolików w Europie i USA poświęcona jest trzecia z recenzowanych pozycji – książka Giuliany Chamedes *A Twentieth-Century Crusade. The Vatican's Battle to Remake Christian Europe*. Koncentrując się na okresie od 1918 r. do zamknięcia obrad Soboru Autorka rekonstruuje losy dyplomatycznych zabiegów o podniesienie roli Stolicy Apostolskiej w stosunkach międzynarodowych oraz ich ideowe podłoże i treści²².

Przedstawiając zwięźle treść rozprawy, można powiedzieć, że od momentu rozpoczęcia przez Benedykta XV dyplomatycznych zabiegów o szybkie zakończenie I wojny światowej na scenie międzynarodowej pojawił się nowy gracz – Stolica Apostolska. Za pomocą polityki konkordatowej starano się zbudować sieć państw bliskich Watykanowi, tworząc przeciwwagę dla zdominowanej przez „ateistów” Ligi Narodów i komunistycznego internacjonalizmu. Polskiego czytelnika może szczególnie zainteresować istotna rola Polski na początku tych zabiegów. Autorka wskazała korzyści, jakie odnosiły powstające i powracające po I wojnie światowej na mapę państwa Europy, szczególnie środkowej i wschodniej części Starego Kontynentu. Zawarcie konkordatu pozwalało uwiarygodnić i konsolidować nowo powstałe państwa. Jednocześnie Stolica Apostolska uzyskiwała w ten sposób wpływ na sytuację Kościoła w danym państwie oraz mogła wywierać presję, jeżeli chodzi o niektóre prowadzone przez to państwo polityki²³.

Chamedes w kolejnych rozdziałach pokazała, jak dyplomacja papieska pod wpływem bawarskich interlokutorów Eugenia Pacellego doszła do wniosku, że największym zagrożeniem dla ówczesnej Europy był komunizm. Obok doświadczeń niemieckich i węgierskich z początku lat dwudziestych XX w. kluczowe – zdaniem badaczki – okazało się doświadczenie włoskie. Brak siły politycznej zdolnej przeciwstawić się zarówno rządzącym od zjednoczenia Włoch liberałom, jak i rosnącym w siłę socjalistom i komunistom sprawił, że Watykan z zadowoleniem przyjął prokatolicki zwrot w faszystowskiej retoryce, a nawet – jak zasugerowała Autorka – zwrot ten był bardziej reakcją na zaproszenie Piusa XI niż zabiegiem o poparcie Kościoła²⁴.

²² G. Chamedes, op. cit., s. 7–15.

²³ Ibidem, s. 43–52.

²⁴ Ibidem, s. 99–100.

Antykomunistyczna „krucjata” Piusa XI wykraczała daleko poza ramy tradycyjnej dyplomacji. Nauczanie sformułowane przez papieża w encyklikach *Quadragesimo anno*, a potem *Divini redemptoris* musiało być jeszcze spopularyzowane wśród wiernych całego świata, by odnieść zamierzony skutek. Autorka pokazała sieć powiązań Stolicy Apostolskiej z katolickimi mediami, wydawnictwami i intelektualistami, którzy po obu stronach Atlantyku popularyzowali przesłanie biskupa Rzymu²⁵. Według ustaleń Chamedes Watykan był pionierem dyplomacji publicznej na niespotykaną wcześniej skalę.

Najostrzejsza krytyka Autorki spadła na Watykan za to, że dając się ponieść kampanii wymierzonej w komunizm, przymknęło oczy na zdobywającą pozycję w całej Europie i poza nią faszizm. Chamedes podziela to stanowisko historiografii, które nie widzi w publikacji encykliki *Mit brennender Sorge* równie silnego ataku na nazizm, jak miało to miejsce w przypadku encykliki „o bezbożnym komunizmie”²⁶.

Po omówieniu narzędzi, jakimi posługiwała się dyplomacja Stolicy Piotrowej oraz analizie treści, które chciano przekazać i wokół których zamierzano budować koalicję przeciw komunizmowi, Autorka dopuściła do głosów alternatywnych aktorów opisywanej historii. Równoległe do wysiłków podejmowanych przez dyplomację watykańską organizowała się katolicka opinia publiczna, bardziej niż komunizmem zaniepokojona rosnącą popularnością faszystów i nazizmu. Wydarzeniem, które doprowadziło do wykształcenia się antyfaszystowskiej międzynarodówki katolików, była wojna domowa w Hiszpanii²⁷. Autorka trafnie wskazała, że początki międzynarodowej współpracy katolików przeciwnych faszystom sięgają 1924 r., kiedy nad Sekwaną pojawiła się pierwsza grupa uchodźców politycznych z Włoch, w tym były przywódca zdelegalizowanej przez faszystów, chadeckiej Włoskiej Partii Ludowej²⁸.

To w kontekście krytyki wysuwanej wobec Stolicy Apostolskiej przez katolickich intelektualistów zaangażowanych w pomoc republikańskiej Hiszpanii i szerzej w sformułowanie doktryny katolickiego antyfaszysty Pius XI miał zlecić przygotowanie tekstu potępiającego rasizm i antysemityzm. Autorka pochyliła się nad losami nieopublikowanego dokumentu, zatytułowanego *Humani generis unitas*²⁹, po to też, żeby skontrastować dążenie Piusa XI do

²⁵ Ibidem, s. 133 i n.

²⁶ Ibidem, s. 184–186. Argumentację przeciw tej tezie można znaleźć w wykładzie Pawła Skibińskiego z 22 III 2017 r. wygłoszonym w Ośrodku Badań nad Totalitaryzmami w Warszawie, <https://www.youtube.com/watch?v=sxCZsU6jZ5k> (dostęp: 26 VI 2020).

²⁷ G. Chamedes, op. cit., s. 197–198.

²⁸ Zob. R. Papini, *L'Internazionale DC. La cooperazione tra i partiti democratici cristiani dal 1925 al 1985*, Milano 1986, s. 39–51; W. Kaiser, *Christian Democracy and the Origins of European Union*, Oxford 2007, s. 79–118.

²⁹ Zob. E. Kozerska, T. Scheffler, *Kryzys cywilizacji i rasizm w nauczaniu Piusa XI oraz w projekcie encykliki Humani generis unitas z 1939 r.*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2009, t. XXXI, s. 77–98; A. Polewska, *Humani generis unitas – projekt antyrasistowskiej encykliki Piusa XI*, „Kościół i Prawo” 2016, t. V, nr 2, s. 9–24.

potępienia nazizmu pod koniec pontyfikatu z niezdecydowaniem Piusa XII w tej sprawie³⁰. Krytykując milczenie Pacellego podczas II wojny światowej, Chamedes kontrastuje je z zaangażowaniem katolickich emigrantów w USA, którzy propagowali idee katolickiego antytotalitaryzmu, ale, co ważniejsze, poznawszy lepiej kulturę polityczną Stanów Zjednoczonych Ameryki, porzucili antyamerykanizm, który charakteryzował przedwojenny katolicyzm. Pozytywny obraz Ameryki sprawił, że inaczej zaczęto dostrzegać podobieństwa między postulatami części środowisk katolickich i liberalnych, które łączyć miała troska o takie wartości, jak prawa człowieka czy pokojowa współpraca międzynarodowa. Położyło to podwaliny pod „demokratyczny moment” nauczania Piusa XII, zapoczątkowany wystąpieniami radiowymi w wigilię Bożego Narodzenia 1942 r. i kontynuowany wystąpieniem dwa lata później³¹.

Kolejna rozprawa Chamedes poświęcona jest powojennemu okresowi pontyfikatu Piusa XII. Autorka przedstawia go jako czas sprzeczności: z jednej strony promowano koncepcje bliskie katolickim antyfaszystom, z drugiej w wystąpieniach papieskich dało się odnaleźć coraz silniejsze elementy przedwojennego antykomunizmu i polityki konkordatowej – to ostatnie było szczególnie istotne podczas obrad włoskiej konstytuandy. Ostatecznie w ustawie zasadniczej nowej republiki znalazły się zapisy o utrzymaniu w mocy umów z 1929 r. Ponadto Stolica Apostolska odegrała istotną rolę przy powstawaniu chrześcijańsko-demokratycznego ruchu na rzecz jedności Europy. Jednak – jak przekonywała Chamedes – były to ostatnie sukcesy polityki zapoczątkowanej trzy dekady wcześniej. Wkrótce okazało się, że narzędzia (konkordaty) i treści (pryncypialny antykomunizm) nie pozwalały sprostać wyzwaniom globalizującego się świata³².

W tym miejscu trzeba odnotować, że Autorka cokolwiek bezkrytycznie podeszła do opisu inicjatyw współpracy katolików z komunistami. Opierając się przede wszystkim na ustaleniach Kosickiego, postrzegając międzynarodową działalność Piaseckiego jako element autentycznej krytyki polityki papieża przez wiernych w Polsce³³.

Ostatni rozdział książki Chamedes poświęcony jest analizie obrad Soboru Watykańskiego II i dokumentów nań uchwalonych, które – jak wskazała Autorka – stanowiły kopernikański przewrót w sposobie, w jaki Kościół zwracał się do świata. Zamiast państw partnerem w dialogu stać się powinna globalna społeczność, a doktrynę państwa wyznaniowego zastąpić miały wolność religijna i poszanowanie godności osoby³⁴.

Podsumowując, lektura recenzowanych prac przekonuje o daleko sięgających zbieżnościach poglądów autorów. Po pierwsze, pisana przez nich historia

³⁰ G. Chamedes, op. cit., s. 207–210.

³¹ Ibidem, s. 232.

³² Ibidem, s. 280–291.

³³ Ibidem, s. 275–277.

³⁴ Ibidem, s. 305 i n.

katolicyzmu nie jest historią Kościoła. Badacze wychodzą od paradygmatów historii idei, interesują się historią Europy – stąd podniesienie w analizie roli świeckich. Nawet w pracy Chamedes obok kardynałów i prałatów ważnymi aktorami są ich świeccy rozmówcy, np. w opisie pierwszych lat pobytu Pacellego w Bawarii i relacji nuncjusza z Matthiasem Erzbergerem³⁵. Kolejna cecha charakterystyczna analizowanych prac to patrzenie na historię europejskiego katolicyzmu przez pryzmat Francji i Niemiec. Oczywiście kraje te w ciągu XX w. wywierały znaczący wpływ na losy Europy, jednak jeżeli chodzi o miejsca istotne z punktu widzenia katolicyzmu, to obraz ten trzeba dopełniać, uwzględniając przypadki krajów, które w polityce europejskiej może nie odegrały takiej roli, ale w życiu instytucjonalnym i intelektualnym Kościoła katolickiego spełniły istotną funkcję.

Wart odnotowania jest przypadek Polski. Historia katolicyzmu nad Wisłą stanowi główny temat rozprawy Kosickiego, wątki polskie są silnie obecne w pracy Chamedes. Rosnące zainteresowanie historią katolicyzmu to okazja dla badaczy historii Kościoła w Polsce do umieszczenia jej w europejskim i globalnym kontekście. Bo czy można wyobrazić sobie kontynuowanie badań nad dyplomacją watykańską w duchu zaproponowanym w *A Twentieth-Century Crusade* bez uwzględnienia roli kard. Stefana Wyszyńskiego i Jana Pawła II? Czy można napisać przekonującą historię idei katolickich w XX w. bez odniesienia się do polskich „towarów eksportowych” – idei solidarności i Bożego miłosierdzia?³⁶

Jednocześnie czy badacz historii Kościoła w Polsce oraz społecznego i politycznego zaangażowania katolików może abstrahować od zagranicznych partnerów i polemistów polskich aktorów? W 2018 r. opublikowano tom poświęcony chrześcijańskiej demokracji po obu stronach żelaznej kurtyny, gdzie szczególne miejsce poświęcono Polsce i Polakom działającym w międzynarodowych organizacjach chrześcijańsko-demokratycznych³⁷. Jest to dobry początek i inspiracja do uzupełnienia naszej wiedzy o Kościele i katolikach w Polsce o transnarodowy wymiar ich działalności.

Dokładniejsze studia nad historią Polski pozwoliłyby też spojrzeć na nowo na paradoksy amerykańskiego ujęcia historii Kościoła: wszyscy autorzy recenzowanych prac przekonują, że na Soborze Watykańskim II doszło do zamknięcia etapu w historii Kościoła, rozpoczętego w latach dwudziestych XX w. i charakteryzującego się dążeniem do kontroli rzeczywistości politycznej oraz narzuceniem określonego modelu życia społecznego i gospodarczego, która czasem przybierała formy „katolickiego faszyzmu”. Kościół po Soborze miał być instytucją z jednej strony dialogu ze światem współczesnym, z drugiej strony kontestującą własną hierarchię i dotychczasowe nauczanie – tak społeczne,

³⁵ Ibidem, s. 76–81.

³⁶ Zob. „Teologia Polityczna” 2018, nr 10.

³⁷ Zob. *Christian Democracy across the Iron Curtain. Europe Redefined*, red. P.H. Kosicki, S. Łukasiewicz, Cham 2018.

jak i moralne. Na Zachodzie wstrząs po Soborze przyniósł głęboki kryzys w Kościele. Chappel zauważył, że nie chodzi tu o weberowskie odczarowanie, czyli laicyzację społeczeństwa – raczej istotą procesu modernizacji religii są jej oderwanie od instytucji państwowych i demokratyzacja życia religijnego³⁸.

Konkludując, analiza amerykańskiego podejścia do historii katolicyzmu przynosi polskiemu czytelnikowi sporo inspiracji pozwalających poszerzyć spojrzenie na znane już węzłowe problemy historii Kościoła i katolików w Polsce w XX w., ale i zachęca do podejmowania badań o charakterze transnarodowym. Być może pozwolą one lepiej zrozumieć dylematy, przed którymi stali katolicy politycy i duszpasterze w Polsce.

Streszczenie

W artykule omówiono cztery publikacje poświęcone historii idei krążących wśród intelektualistów katolickich. Prace Gerda-Rainera Horna, Piotra Kosickiego, Jamesa Chappela oraz Giuliany Chamedes powstały na uniwersytetach amerykańskich. Oprócz książki Horna, która wytycza i wskazuje wątki poruszone w pozostałych pozycjach, recenzowane prace zostały wydane między 2018 i 2019 r. i są poszerzonymi wersjami rozpraw doktorskich. W centrum zainteresowania badaczy zza oceanu znaleźli się intelektualiści katolicycy działający między 1918 a 1960 r., których myśli i aktywność kładły fundamenty pod dyskusje na Soborze Watykańskim II, a w szczególności interpretacje zmian posoborowych. Z wyjątkiem pracy Chamedes główni bohaterowie recenzowanych pozycji to osoby świeckie, często będące w opozycji do kościelnych konserwatystów, a czasami i do katolickiej ortodoksji. Ma się tu do czynienia z próbą opisu „kontrkultury” katolickiej, która ujawniła się w pełni na Soborze Watykańskim II. Przedstawiane rozprawy łączy wpisanie szczegółowych badań w szeroki problem modernizacji Kościoła katolickiego. Ponadto proponują one oryginalną, aczkolwiek problematyczną, geograficznie intelektualną katolicyzmu w XX w. – we wskazanej optyce centrami katolicyzmu były Francja i Niemcy, a nie Włochy, Hiszpania czy Polska.

Meetings of the Church with Modernity – New American Studies of Catholicism in the Twentieth Century

The article discusses four publications on the history of ideas circulating among Catholic intellectuals. The books by Gerd-Rainer Horn, Piotr Kosicki, James Chappel, and Giuliana Chamedes were written at the American universities. Apart from Horn's text, which indicates the topics brought up in other three publications, the books were published between 2018 and 2019, and are extended versions of doctoral dissertations. Their authors concentrated their attention on Catholic intellectuals active between 1918 and 1960, whose thoughts and activities laid the foundations for discussions held at the Second Vatican Council, and had a great impact on the interpretation of post-Council changes. With the exception of the text by Chamedes, the protagonists of these books are lay persons, often in opposition to the Church conservatives, and occasionally to the Catholic orthodoxy. Here we deal with an attempt at describing the Catholic 'counter-culture' which revealed itself in full force at the Second Vatican Council. The presented texts are linked by the fact that they inscribe detailed research into a broad problem of modernisation of the Catholic Church. In addition,

³⁸ J. Chappel, op. cit., s. 2.

they propose an original, although problematic, intellectual geography of Catholicism in the twentieth century – in the perspective they propose, the centres of Catholicism were France and Germany, and not Italy, Spain, or Poland.

Bibliografia

- Bellin E., *Faith in politics. New trends in the study of religion and politics*, „World Politics” 2007, t. LX, s. 315–47.
- Białkowski M., *Wokół Soboru Watykańskiego II. Studia i Szkice*, Toruń 2016.
- Chamedes G., *A Twentieth-Century Crusade. The Vatican's Battle to Remake Christian Europe*, Cambridge (MA) 2019.
- Chappel J., *Catholic Modern. The Challenge of Totalitarianism and the Remaking of the Church*, Cambridge (MA) 2018.
- Christian Democracy across the Iron Curtain. Europe Redefined*, red. P.H. Kosicki, S. Łukasiewicz, Cham 2018.
- Horn G.R., *Western European Liberation Theology 1924–1959. The First Wave*, New York 2008.
- Kaiser W., *Christian Democracy and the Origins of European Union*, Oxford 2007.
- Kosicki P.H., *Catholics on the Barricades. Poland, France and „Revolution” 1891–1956*, New Haven–London 2018.
- Kosicki P.H., *Personalizm po polsku. Francuskie korzenie polskiej inteligencji katolickiej*, tłum. J. Giebułtowski, Warszawa 2016.
- Kosiński K., *Próba synkretyzmu katolicko-socjalistycznego*, „Polska 1945/45–1989. Studia i Materiały” 2017, nr 15, s. 375–390.
- Kozerska E., Scheffler T., *Kryzys cywilizacji i rasizm w nauczaniu Piusa XI oraz w projekcie encykliki Humani generis unitas z 1939 r.*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2009, t. XXXI, s. 77–98.
- Mattei R. de, *Sobór Watykański II. Historia dotąd nieopowiedziana*, tłum. S. Orzechowski, Ząbki 2012.
- O'Malley J., *Co zdarzyło się podczas Soboru Watykańskiego Drugiego*, tłum. A. Wojtasik, Kraków 2011.
- Papini R., *L'internazionale DC. La cooperazione tra i partiti democratici cristiani dal 1925 al 1985*, Milano 1986.
- Polewska A., *Humani generis unitas – projekt antyrasistowskiej encykliki Piusa XI*, „Kościół i Prawo” 2016, t. V, nr 2, s. 9–24.
- Przeperski M. (rec.), P.H. Kosicki, *Personalizm po polsku...*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 30, s. 505–510.
- Religia i polityka. Zarys problematyki*, red. P. Burgoński, M. Gierycz, Warszawa 2014.
- Turowicz J., *Sprawa kultury katolickiej w Polsce*, „Znak” 1947, nr 5, s. 500–519.

Przemysław Pazik – dr historii, adiunkt w Akademii Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie. Zainteresowania badwcze obejmują historię Kościoła katolickiego w XX w., historię idei oraz historię Włoch. E-mail: pazik.przemyslaw@gmail.com.

Przemysław Pazik – PhD in history, assistant professor at the Vistula University. His research interests cover the history of the Catholic Church in the 20th century, history of idea, and history of Italy. E-mail: pazik.przemyslaw@gmail.com.